

Державне управління: удосконалення та розвиток № 10, 2017

УДК 351

К. П. Чорна,

*кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського, трудового права та цивільно-правових дисциплін,
Міжрегіональна Академія управління персоналом, Київ*

ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

K. Chorna,

*PhD. of Law, Associated Professor, Professor of the Department of Business law, labour rights and civil-law disciplines,
Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv*

TRADITIONS OF STATE GOVERNANCE IN KIEVAN RUS

У статті охарактеризовано спільні тенденції в управлінні етнічними державними утвореннями, які існували на українських теренах у ранньому і класичному середньовіччі; проведено структурно - функціональний аналіз еволюції державного управління у Київській Русі; обґрунтовано гіпотезу про вирішальну роль регіональної еліти на різних етапах становлення поліетнічної держави; визначено передумови та причини руйнації державності на Русі та значення її політичної спадщини.

The article describes the common trends in the management of ethnic state education that existed in the Ukrainian territory in the early and classical Middle Ages; structurally functional analysis of the evolution of public administration in The Kievan Rus.; the hypothesis about the decisive role of the regional elite at various stages of the formation of a polytechnic state is substantiated; the preconditions and reasons for the destruction of statehood in ancient Russia and the significance of its political heritage are determined.

Ключові слова: *колонізація, ранньофеодальна монархія, автократія, княжий уряд, Магдебурзьке право.*

Key words: *colonization, early feudal monarchy, autocracy, princely government, Magdeburg Law.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Історичні традиції українського державотворення сягають своїми витокami до початків державності в етнічних спільнотах, які населяли територію нашої батьківщини стародавні часи і в період раннього середньовіччя. Так само, як національна мистецька культура увібрала у себе трипільські, скіфські, тюркські і праслов'янські мотиви, так і наша сучасна система державного управління століттями всотувала традиції сусідніх етносів. Вона формувалася під впливом звичаїв степових імперій, послуговувалася військово – адміністративними методами кочових народів, переймала демократичні елементи в управлінні грецькими містами – полісами, культивувала норманські риси у відносинах низів і знаті, успадковувала родові правила праслов'янських племен, доповнюючи усе це європейськими тенденціями, запозиченими в західних імперій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Політичні традиції, які панували на історичних українських теренах, мали величезне значення для виникнення і розвитку Київської Русі. Процес державотворення у ній досліджували такі вчені як М.С.Грушевський [1], П. П. Толочко [6], Б. О. Рибаків, М.М. Карамзін, С.В.Соловйов, В.Й. Ключевський, Б.Д. Греков, Н.В. Полонська-Василенко, В.В.Мавродін, М.М.Тихомиров. Особливості державного управління у Київській Русі описані у працях С.В. Кульчицького, Т.В.Мотренко [2], Ю. І Терещенка[5] .

Важливими інформаційними джерелами є літопис «Повість временних літ» [8], збірник «Руська правда», [9] літературні твори XI-XIII століть («Слово о полку Ігоревім» [2], «Повчання Володимира Мономаха» [2]), князівські та церковні устави [10], інші першоджерела.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження - висвітлити суть і зміст процесів формування і здійснення державного управління на теренах Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, наголошуючи на політичній наступності і спадковості цих державних утворень та обґрунтовуючи ідею визначальної ролі співпраці верховної і місцевої влади у побудові ефективного конструктивного управлінського апарату.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відповідно до найпоширенішої серед істориків наукової точки зору ядром майбутнього руського суспільства стали ранньосередньовічні племена антів, які до IX століття переросли у первісні державні утворення східних слов'ян. Саме цей дисперсійний народ основою нової держави, яка завдячує своєю назвою найбільш пасіонарному і могутньому племені - полянам-росам, жителям межиріччя Росі, Росави, Роставиці (цей топонім обумовив назву «Русь», хоча існують й інші версії, найпоширенішою з яких є норманська теорія). Розселення племен і перехід до ранньофеодальних відносин, як і в будь-якому суспільстві, відбувався завдяки появі приватної власності і виникненню майнової нерівності. Проте жоден з цих союзів ще не мав ознак держави, і відділення знаті від народної маси проходило протягом кількох наступних століть. Як стверджують літописи, лише за часів Аскольда і його наступника Діра (а це початок IX століття) у Середній Наддніпрянщині відбувалися процеси, які можна назвати державницькими: поява княжих титулів, успадкування верховної влади, походи і завоювання, переростання звичаїв у закони, становлення первісних примітивних адміністративних апаратів, впорядкування обов'язків вождів та їх слуг по відношенню до центральної (князівської) влади, - усе це явні ознаки становлення ранньофеодальної держави. На думку Ю.І. Терещенка, об'єднання східнослов'янських племен у державу, яку історики назвуть пізніше Київською Руссю, насправді не було конфедерацією дрібних племен або окремих князівств,- це була консолідована класична середньовічна імперія [5]. Звичайно, навіть після консолідації племен Русь не була

класичною монархією на кшталт, наприклад, сусідніх Франкської імперії Каролінгів, Болгарської або Моравської держав. Тут не було централізованого державного апарату, і княжу волю втілювали в життя варязькі дружинники. Але уже існували деякі ознаки ранньофеодальної монархії: людність розселялася за територіальним принципом (зберігши при цьому роди); князь-вождь мав владу гегемона, населення хаотично сплачувало данину (підкоряючись при цьому не княжим посланцям, а старійшинам власних родів). Вища державна влада у цей період мала військовий характер, і достеменно відомо, що перші руські князі були виборними .

Про чіткі ознаки ієрархічної системи державного управління (як – от: офіційне призначення воїнів намісниками на землях завойованих племен, регулярне обкладання даниною цих земель, здійснення примітивного судочинства можна говорити, починаючи з князювання Олега у Київській землі , - підкоренні ним племен - сусідів та проголошенні Києва столицею, описаному у «Повісті временних літ» : «Той Олег почав ставити гради і встановив данини словеням, і кривичам, і мері....Почав Олег воювати проти древлян і, підкоривши їх, брав із них данину по чорній куниці..... і пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них легку данину», «і пішов Олег до радимичів, питаючи: “Кому даєте данину?”». Вони ж відповіли: «Хозарам». І сказав їм Олег: «Не давайте хозарам, а платіть мені”...» (885 р.).... і володарював Олег над полянами, і сіверянами, і радимичами, а з улчами і тиверцями воював»[8] .Звідси висновки, що методи реалізації державної влади за перших київських князів мали насильницький економічний характер – влада над підкореними племенами полягала, в першу чергу, у стягненні полюддя - одного з найпримітивніших способів здійснення економічного гніту, який полягав у щорічному зборі натурального оброку. Полюддя найчастіше збирали намісники–дружинники, іноді долучався сам князь. Так, широко відомий з цього літопису факт безпосередньої участі у зборі данини київського князя Ігоря, наступника Олега : «Гор пішов до древлян за даниною і додав до колишньої данини нову, і чинили насильства над ними мужі його» [8].

Смерть князя, вбитого древлянами за його ненаситність, послужила важливим уроком для його спадкоємців і примусила наступників внести зміни до управління малими князівствами.

Історичний відрізок часу від правління княгині Ольги до сходження на престол Володимира Святославовича М.С. Грушевський називає становленням ранньофеодальної держави (незважаючи на те, що деякі вчені, наприклад, Ю.І. Терещенко, стверджують, що цей процес відбувся уже за перших Рюриковичів [3]. Адже саме у ХХ столітті племінні княжіння остаточно ввійшли до складу Київської Русі, управління якою набуло нових цивілізованих рис. Надплемінна держава перетворилася на дружинну державу, у якій найголовніші функції управління здійснювала дружинна знать. Військова верхівка владарювала над місцевою територіальною знаттю і відповідала за життєдіяльність закріплених за нею територіях колишніх малих князівств. Усі види данини, яка продовжувала мати натуральний характер, були суворо регламентовані статутами (як і адміністративні та судові функції княжих намісників), і ніхто не мав права здійснювати полюддя над міру або суд за своєю волею. Як правило, лівова частка данини йшла на утримання дружини, і лише дешиця належала київському княжому двору. Зрозумівши це, княгиня Ольга скоротила військові витрати і збільшила фінансування місцевої влади , регулюючи податки та видатки й зосередивши власну політичну увагу на внутрішніх і зовнішніх мирних питаннях. Залежне населення було наперед поінформоване про розміри данини через тисяцьких, соцьких та десяцьких, які ще становили основу місцевої влади , і ці правила були однакові для усіх підданих, незалежно від їх місця проживання. Княжим двором і княжими справами управляв «служивий боярин», і його влада була відділена від влади решти княжих радників За словами М.С Грушевського, княгиня Ольга, будучи наймудрішою з державних мужів, не дала розвалитися державній системі, завершила об'єднання слов'ян, звела підвалини майбутньої міцної економічної системи, налагодила дипломатичні стосунки із сусідніми імперіями, зберігши при цьому одноосібну князівську владу. Вона заклала міцну опору для зміцнення автократії майбутніх князів – започаткувала християнські традиції двору, прийнявши візантійську віру, християнізувавши власне оточення і передбачивши внутрішні та зовнішні позитивні політичні наслідки цього процесу, які найяскравіше виявилися після сходження на престол Володимира Великого [1].

Його правління передувала епоха Святослава, яка характеризується найбільшим розквітом дружинного управління: старші дружинники одночасно були і найближчими радниками князя, і це цілком природно, зважаючи на їх роль у суспільстві. Адже вказаний період - епоха найбільшої руської експансії, епоха колонізації сусідніх земель найбільшого територіального зростання молодій войовничій держави. Саме військова верхівка і була адміністративним апаратом тодішньої Київської Русі. Саме їй належало здійснювати на місцях волю верховної влади, примушувати місцевих князів підкорятися Києву, залучати їх до походів, вирішувати земельні питання, стягувати данину, чинити правосуддя. Проте зміцнення територіальної еліти та посилення суперечностей між місцевою княжо- боярською верхівкою та дружинниками київського князя викликали ряд управлінських реформ, завдяки яким Русь змінила своє політичне обличчя.

Справжніх ознак ранньофеодальної монархії держава набула за князювання Володимира Великого. Адміністративна реформа 988 року поклала початок «цивільного» намісництва – особливого представництва київського князя в його окремих володіннях, які тепер називалися удільними. Прагнувши зміцнити центральну владу, київський князь остаточно вибудовує її за територіальним, а не за племінним принципом, і призначає посадниками особливо довірених осіб, своїх найвірніших слуг, посилаючи у найважливіші землі власних синів, покірних представників високого княжого роду що і започаткувало династичне управління [6]. Об'єднавши у єдиний політичний центр Київську, Чернігівську і Переяславську землі, князь утворив вісім удільних земель: Володимир, Новгород, Полоцьк, Туров, Ростов, Муром, Пінська земля та Тмутаракань, які, у свою чергу, поділялися на верви і знаходилися під юрисдикцією вервних старост. Це був необхідний управлінський крок, адже дедалі важче було контролювати державу, яка стрімко розросталася не лише на шляху із «варяг в греки», але й колонізувала володіння колишніх степових імперій. Ризик їх втратити був надто великим, оскільки місцева боярська знать, очолювана харизматичними вождями, могла спричинити прояви сепаратизму. Окрім цього, кочові народи і європейські сусіди систематично зазіхали на руські володіння, і сюзеренітет частково вирішував цю проблему, тому що за вірну службу главі династії Рюриковичів удільні князі мали необмежену владу на підконтрольних територіях і були великими васалами - землевласниками зі власними двірсько - вотчинними службами, організованими за зразком центрального державного апарату. Дружинна верхівка поступилася своїм чільним місцем боярській раді, куди входило чимало знаті з багатого «не служивого» люду, який становив основу княжого уряду. Встановлюється єдине управління для місцевого і княжого володінь. Попри важливі політичні цілі, головною функцією княжого уряду залишається фінансування держави - збирання данини і захист від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Відповідно до військово - адміністративної реформи наділені землею (уділами) місцеві князі мали відслужити у війську князя, захищаючи державні кордони. У свою чергу, удільні князі при потребі могли залучати до оборони земель вільних людей і призначати їм відповідну платню; назви посад княжих урядників часто залишилися «дружинними», проте колишні представники примітивної десяцької системи (тіуни) виконували тепер ряд адміністративних функцій.

Особливою історичною формою здійснення державного управління на Русі стало віче – загальні збори впливової знаті, дружинників, пізніше, з ростом міст - міщан, але його значення за князювання Володимира було фактично дорадчим.

Суттєво укріпило позиції княжого уряду і християнство, яке розпочало свою тріумфальну ходу у цьому ж 988 році. Виконуючи роль інтеграційного фактору, нова релігія допомагала збирати одностайних, захищаючи батьківщину від іновірців; вона проголошувала божественною княжу владу, консолідувала знать легітимними, а не збройними шляхами, посприяла зближенню з тогочасними європейськими імперіями, зокрема, з Візантією, а запрошення служителів культу на різноманітні посади при дворах стали традицією на Русі, починаючи з 11 століття. Митрополит Іларіон писав: «Муж розумний і мудрий хай не відкине владу. Беззаконно ж бо розумного відсунути, а беззаконного наблизити. Нерозумні й ті, хто під владою є злих. Люто й гірко, як злі над добрими панують і невігласи над розумними»[2]. Появилися і церковні суди, які, відповідно до судової реформи були незалежними від княжих, вічевих, вервних і приватних судів. Проте церква визнавала патронат князівської влади в усіх галузях своєї діяльності і з часом стала її міцною ідеологічною опорою, - ідеологія, як відомо, є необхідною частиною державного управління, і це добре розуміли київські князі, які ще у дохристиянські часи намагалися виділити з політеїстичного слов'янського пантеону головного бога (задля зміцнення консолідації племен). Таким чином Русь перетворилась на консолідовану країну, яка за часів правління його сина Ярослава Володимировича стала одноосібною монархією і досягла найвищого розквіту і вершини своєї могутності.

У царині управління Ярослав Мудрий зосередився на реформуванні верховної і територіальної влади, був засновником руського дуумвірату, опирався у своїй діяльності на віче і боярську раду, керувався писаними княжими уставами та договорами; за його правління було укладено збірник «Руська правда» - неоціненне джерело наукового знання про суспільно-політичне життя Київської Русі тих часів. Започаткований Ярославом на початку свого правління дуумвірат (співправління з братом Мстиславом) був мудрим політичним компромісом, який допоміг Київському і Чернігівському князям подолати сепаратистські настрої місцевої знаті, і цей політичний досвід став у нагоді його нащадкам (тріумвірат Ярославичів), заклав основи колективного правління , колективного сюзеренітету на Русі. Коли після смерті брата державна влада перейшла до Ярослава, той виявився досвідченим, далекоглядним і мудрим правителем.

За часів перебування Ярослава на престолі територіальна влада передавалася його синам по принципу старшинства (старший син отримував наймогутніше князівство; на посади воевод – посадників, які керували збройними силами князівства, найчастіше призначалися члени княжого роду. Князівська адміністрація, як у центрі, так і на місцях складалася з довірених урядників, відповідальних за певну галузь діяльності: дворецьких, стольників, огнищан, тіунів, волостелів, вірників, мечників, метельників, дитячих тощо. Військо поділялося на княжі полки і мало у своєму

складі підрозділи відданих великому князю іноземців-найманців. При цьому великий князь залишався військовим вождем, представником держави за кордоном, керівником законодавчої галузі, головним суддею, будівничим і скарбничим держави.

Важливі державні справи часто вирішувалися і при допомозі віче. Віче, як одна із історичних форм вирішення багатьох громадських справ, здавна існувало на Русі, але в епоху Ярослава стало традицією. Це зібрання князів, бояр і старших людей у громаді приймало рішення, які стосувалися соціально- побутових , земельних, територіальних справ громад; інколи віче навіть обирало князів; відносини з верховною владою регулювалися спеціальними договорами – «рядами» . Дуже часто на рішення віче впливала боярська рада – княжий дорадчий орган, який скликався зі старших дружинників, впливової знаті і вищих церковних чинів. Проте ні віче, ні боярська рада не стали окремими державними інститутами, не набули статусу представницьких органів і не вирости в могутню політичну конструктивну силу, - навпаки, суперництво відцентрової і доцентрової влади руйнувало державні підвалини Русі [3].

Продовжували розвиватися і міцніти й самоврядні органи на селі – верви, колишні родові общини. У часи правління Ярослава Мудрого верв, вервні збори, вервники могли суттєво впливати на відносини місцевої влади з княжими урядовцями, захищати інтереси общинників, вибудовувати стосунки з сусідніми общинами, вирішувати земельні та інші соціально- побутові питання.

Таким чином, склалася чітка державна система, яка мала усі ознаки автократичної феодальної монархії. Проте зі смертю Ярослава ці ознаки ставали дедалі слабшими. Почастішали міжусобні війни, які в майбутньому призвели до федералізації держави, до її політичної роздробленості. Тобто, місцева знать, яка завжди з недовірою сприймала центральну князівську владу, і яка мала чимало можливостей для розширення власних землеволодінь заглиблювалась не у державні справи, а переймалася власним економічним ростом і була основним зачинателем повстань проти великих князів . У «Слові о полку Ігоревім» так описується період роздробленості Русі: «і гинули замки і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, заохочені відсутністю єдності сил Русі, грабували її землі, вводили в полон багато тисяч селян і городян [2] В.Т.Пашуто зазначав, що у другій половині XI століття «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості, а стольний град Київ і належний йому домен південної «Руської землі» перетворилися на спільне володіння групи князів –Я рославичів, котрі вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали собі там «часті» (частки власності), а свої права і обов’язки вони визначали на загальнооруських з’їздах-«снємах». Безперечно, скликання снємів був прогресивним шляхом вирішення найважливіших державних питань, адже там розглядалися проблеми оголошення війни і підписання миру, відбувалося обговорення законодавства та розподіл земельних угідь, вирішувалися питання колективної безпеки. У вказаних зібраннях брали участь не лише князі, але й бояри, багаті міщани, вище духовенство.

Останнім могутнім правителем Русі історики називають Володимира Мономаха (1113-1125), - князя, якому легітимним шляхом вдалося об’єднати більшу частину роздроблених земель та законодавчо врегулювати братовбивчі конфлікти: була відмінена система успадкування вищої родової влади старшим сином, підвищена роль судової системи. В епоху Володимира виникають певні правила політичної етики та політичної моралі в управлінні державою: так, у «Поученії» Володимира Мономаха князь заповідає своїм дітям (а разом з ними - усім правителям) не чинити беззаконня з підданими і не дозволяти цього робити усім «служивим; вивчати військову і політичну справу; завжди бути на сторожі внутрішніх і зовнішніх інтересів власної держави [2]. Його практичні поради щодо управління були неоціненним гуманним джерелом середньовічної політичної культури, яке, проте, не допомогло зберегти єдину престольну владу «князя-отця» , і Київська Русь стає державою дрібних князівств, з яких наймогутнішим виявилось Галицько-Волинське князівство,- кероване міцними руками могутніх правителів, воно зуміло вистояти перед монгольською навалою і зберегти кращі державницькі традиції Київської Русі.

На думку багатьох істориків, там існувала тогочасна європейська модель державного управління при якій князі покладалися на обидві головні дорадчі сили – дружинників і міську знать. Усі вони, наділені рядом пільг і бенефіцій, мали спільну мету: вистояти перед натиском внутрішніх (залежних селян і міської бідноти) і зовнішніх (монголів, поляків, угорців) ворогів. Проте численні війни між цими олігархічними силами примусили найвидатнішого правителя Галицько- Волинської держави, князя Данила Галицького, у своїй державницькій діяльності опиратися і на народні маси, і, призначивши спеціальних урядників для захисту інтересів бідноти, він спромігся подолати боярську сваволлю, підтримувану іноземними ворогами, а також зумів відсторонити дружинників від участі у політиці, зосередивши їх діяльність на військовому поприщі. Європейський вплив в управлінні відчувається і в новому статусі правителя: Данила Галицького часто називали королем, а державу - королівством. Вища виконавча влада належала королю. Адміністративні справи король доручав своїм двірсько - вотчинним урядовцям; вони ж виконували роль державних урядовців і здійснювали управління у межах держави, яка була розділена на волості і управлялася посадниками - волостелями.

Устрій міст (а їх на території Галицько- Волинської держави на початок XIV століття налічувалось майже 80) теж був княжим, проте на окремих територіях, займаних іноземними колоніями біженців, діяли принципи німецького (Магдебурзького) самоврядного права, - тобто, чужоземці зокрема, поляки та німці, мали можливість облаштовуватися відповідно до власних звичаїв і традицій.

Апарат управління князівського двору очолював дворецький; існувала посада канцлера, фінансовими справами та княжими і державними земельними наділами відав стольник, - існувало близько двох десятків функціональних посад, які доводять, що виконавча влада була організована за західними взірцями. Вживалися дві державних мови – давньоруська і латинь; більшість державних документів виконувалася латинню. Зберігши за собою усі владні повноваження, найбільшу увагу Данило Галицький зосередив на зовнішньополітичній діяльності, підкріплюючи мирні союзи, за прикладом Ярослава Мудрого, шлюбними зв’язками, а також прийнявши королівську корону з рук папи, - з метою здобути союзників у боротьбі з монголами, чие вторгнення докорінним чином змінило систему управління на підкорених ними землях. Ця висока мета не була досягнута ні королем, ні його спадкоємцями - як і прагнення припинити боярську сваволлю і зраду. Проте Галицько-Волинська Русь – це гідна спадкоємиця державотворчих традицій періоду Київської Русі і носій нових рис у галузі управління, притаманних наймогутнішим тогочасним централізованим монархіям Європи.

Висновки зі вказаного дослідження і перспективи подальших розвідок у вказаному напрямі. Отже, аналізуючи викладене, можна зробити висновки, що ранні інститути державного управління у Київській Русі мали нестабільний, хаотичний характер, і їх суть полягала у насильницькому нав’язуванні центральної князівської влади територіальним окраїнам. Ці тенденції в управлінні зберігалися і під час існування дружинної держави (до правління Володимира Великого), побудованої за взірцями середньовічних військових монархій, урядовці яких, втілюючи княжу волю, так само опікувалися переважно розширенням територій і зовнішньою безпекою, не надаючи особливої ваги ефективній організації державного апарату, здатного забезпечити життєдіяльність усіх суспільних верств. І лише в епоху класичного європейського середньовіччя тут формується якісно нова система управління, у якій київський (або галицько-волинський) автократ - князь є не лише верховним військовим вождем, але й опирається у власній законодавчій діяльності на дорадчі органи (боярська рада, віче, верв), у виконавчій - на княжий уряд (двірсько- вотчинне управління); у судовій – на розгалужену систему, яка об’єднувала світські, церковні, княжі і приватні установи.

Проте, незважаючи на вказані прогресивні аспекти, усі великі князі намагалися залишитися єдиними монаршими правителями величезної поліетнічної держави - єдиними носіями верховної влади; і княжі урядовці у землях Русі постійно вступали у політичні конфлікти з місцевою знаттю, для якої присутність представників верховного уряду на їхніх територіях завжди містила у собі чужинський елемент. Не зовнішні чинники, не загроза сусідів - супротивників, не навала кочовиків , а саме внутрішні управлінські протиріччя , численні деструктивні моменти у відносинах між центральною і окраїнною елітою, перманентна еволюція територіальної боярської охлократії (всупереч волі монархів) , - усе це стало вирішальною причиною падіння однієї з наймогутніших середньовічних європейських держав.

Список використаної літератури.

1. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - К.: Наук.думка, 1991. - 560 с.
  2. Давня українська література : хрестоматія / упоряд., передм. та комент. М. М. Сулима ; худож. В. В. Чуприніна. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Освіта, 1993. – С. 197.
  3. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; упоряд.: А. М. Бега, Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко та ін. Головне управління державної служби України; НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1 : – 636 с.
  4. Котляр М.Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава.-К.:Україна, 1996.-240с.
  5. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття. Навч. Посібник.-К.:Перун, 1996 .- 496 с.
  6. Толочко П.П. Київ і Київська земля XII-XII століть.- К.: Наукова думка,1980.- 222с.
  8. Повість врем'яних літ: літопис за Іпатським списком / ред. В. П. Сидоренко. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с
- Електронні ресурси :

9. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі: перші писемні пам'ятки права Київської Русі [Електронний ресурс]. –Режим доступу :<http://biblio.lib.kherson.ua/istoriko-pravoviy-oglyad.htm>.

10. Бджола (промови і мудрості од Євангелія і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх філософів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm> <<http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm>>

References.

1. Hrushevskiy, M.S. (1991), *Narys istorii Kyivskoi zemli vid smerti Yaroslava do kintsia XIV storichchia* [Essay on the history of Kyiv land from the death of Yaroslav to the end of the fourteenth century], Nauk.dumka, Kyiv, Ukraine, p. 560.
2. Sulyma, M. M. (1993), *Davnia ukrainska literatura: khrestomatiiia* [Ancient Ukrainian literature: textbook], 2nd. ed., Osvita, Kyiv, Ukraine, p. 197.
3. Motrenko, T. V. and others (2009), *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* [History of civil service in Ukraine], vol. 1, Holovne upravlinnia derzhavnoi sluzhby Ukrainy; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, Nika-Tsentr, Kyiv, Ukraine, p. 636.
4. Kotliar, M.F. (1996), *Istoriia Ukrainy v osobakh: Davnoruska derzhava* [History of Ukraine in the Face: Ancient Russian Power], Kyiv, Ukraine, p. 240.
5. Tereshchenko, Yu.I. (1996), *Ukraina i yevropeyskyi svit: Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI stolittia* [Ukraine and the European world: An outline of history from the formation of the Starokiev state before the end of the seventeenth century], Perun, Kyiv, Ukraine, p. 496.
6. Tolochko, P.P. (1980), *Kyiv i Kyivska zemlia XII-XII stolit* [Kiev and the Kievan land of the XII-XII centuries], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine, p. 222.
8. Sydorenko, V. P. (1990), *Povist vremianykh lit: litopys za Ipatskym spyskom* [The Tale of Bygone Years: The Chronicle of the Hital List], Rad. pismennyk, Kyiv, Ukraine, p. 558.
9. Historical and legal review of the sources of Kyivan Rus' law: the first written monuments of the law of Kyiv Rus, [Online], available at: <http://biblio.lib.kherson.ua/istoriko-pravoviy-oglyad.htm>.
10. Bee (speeches and wisdom from the Gospel and the Apostle, and from the holy men, and the minds of external philosophers, [Online], available at: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr72.htm>

Стаття надійшла до редакції 20.10.2017 р.